

DOI: 10.18832/kp201835

Microbreweries in the South Moravian Region Minipivovary na jižní Moravě

Filip VRÁNA

Mendel University in Brno, Zemědělská 1, 613 00 Brno, Czech Republic
Mendelova univerzita v Brně, Zemědělská 1, 613 00 Brno
filip.vrana@mendelu.cz

Reviewed paper / Recenzovaný článek

Vrána, F., 2018: Microbreweries in the South Moravian Region. Kvasny Prum. 64(6): 331–335

The study is a probe into the structure of microbreweries in the South Moravian Region (JMK). The first mini-breweries in southern Moravia started a quarter century ago. At the end of the research in January 2018 there were 50 functional microbreweries in JMK. The article summarizes the size and ownership structure, location in the region, the motivation of some owners, etc. The number of operations compares with the situation in distant history, where the vast majority of operations in the region were the size of “mini-breweries”, ie with a capacity of up to 10,000 hl of the annual exhibition.

Vrána, F., 2018: Minipivovary na jižní Moravě. Kvasny Prum. 64(6): 331–335

Studie je sondou do struktury minipivovarů v Jihomoravském kraji (JMK). První minipivovary na jižní Moravě začaly vznikat před čtvrtstoletím. Při ukončení rešerše v lednu 2018 bylo v JMK 50 funkčních minipivovarů. Příspěvek shrnuje velikostní a vlastnickou strukturu, rozmístění v regionu, motivaci některých vlastníků apod. Počty provozů srovnává i se situací ve vzdálené historii, kdy naprostá většina provozů v regionu byla velikostí „minipivovary“, tedy s kapacitou do 10 000 hl ročního výstavu.

1 ÚVOD

Platná legislativa rozumí pojmem minipivovary provozy, které prodávají pivo zákazníkům, jde tedy o firmy nebo podnikající osoby a současně jejich výstav nepřesahuje 10 000 hl ročně. Tím se minipivovary odlišují na jedné straně od domácích výrobců piva („home-brewerů“) a malých a středních pivovarů na straně druhé. V celé republice bylo v roce 2017 celkem 395 minipivovarů a jejich počet stále roste (ČTK, 20. 2. 2018). Cílem práce bylo zmapovat počet minipivovarů v jednom regionu včetně jejich velikosti, kapacity, použitých technologií a získaná data uvést do kontextu.

Při srovnání trendu růstu minipivovarů je dobré vzít v úvahu i jaká situace panovala v historii. V roce 1598 bylo na celé tehdejší Moravě 329 pivovarů, z nichž naprostá většina nevyráběla pravděpodobně více než 10 000 dnešních hl ročně. Data o výstavěch však nejsou k dispozici. Boom pivovarů souvisel s příchodem nového hráče na trh, kterým byla zejména po roce 1517 šlechta. K roku 1598 měli páni 82 pivovarů, církev 24, rytíři 136, královská a komorní města 8 a poddanská města 79 (Jirásek, 1962). Soupis z roku 1598 nabízí rozdělení jednotlivých provozů do tehdejších krajů, které zdaleka nekorespondují se současnými. V kraji brněnském a znojemském, který zahrnoval například velkou část dnešní Vysočiny včetně Jihlavy, bylo 55 panských pivovarů, stejný počet provozů stavu rytířského, stav duchovní měl 11 pivovarů, pivovary byly v královských městech Brno, Jihlava a Znojmo. V některých městech bylo více pivovarů než jeden. Dále soupis zaznamenal 15 poddanských měst panských s pivovary, 6 poddanských měst rytířských a 4 církevní (Jirásek, 1962). Celkem můžeme napočítat 149 míst, kde byly ve znojemském a brněnském kraji pivovary (v některých sídlech jich bylo hned několik). Některé pivovary na území dnešního Jihomoravského kraje (JMK) najdeme navíc v tehdejších kraji olomouckém a hradištském.

Další možnost srovnání s dnešní situací nabízí data z poloviny 18. století. Opět jejich účelem bylo zdanění. V tomto případě už máme k dispozici i informace o výstavěch, z nichž vyplývá, že jediným pivovarem ve dnešním Jihomoravském kraji s výstavem nad 10 000 hl byl brněnský městský pivovar s průměrným výstavem v letech 1745–1747 celkem 10 635 sudů, což v přepočtu z dolnorakouské míry znamená kolem 24 000 hl (Chylík, 1948). Pro srovnání: znojemský městský pivovar vařil 1 688 sudů, což představuje 3 815 hl, vyškovský 1 666 sudů. Na celé Moravě bylo v polovině 18. století 70 městských pivovarů s výstavem dohromady 57 474 sudů, což představuje 130 000 hl a 261 panských s výstavem dohromady 209 922 sudů, tedy 474 423 hl. U pivovarů na dnešní jižní Moravě, u kterých Chylík (Chylík, 1948) eviduje výstav a můžeme je tedy prohlásit za činné, najdeme kolem desítky pivovarů obecních a měšťanských a kolem 80 panských, z toho devět jich bylo na území dnešního Brna (Chylík, 1948).

Většina pivovarů Moravy byla dnešní optikou minipivovary až do druhé poloviny 19. století, kdy dochází k výraznému uvolnění trhu

zejména v souvislosti se zrušením propinačního práva v roce 1869. K tomuto datu na území dnešního Jihomoravského kraje s určitými otázkami fungovalo 90 pivovarů, z toho 8 na území dnešního Brna (Likovský, 2000). Srovnáme-li dostupná data k roku 1869 s těmi k polovině 18. století, dojdeme k závěru, že počet pivovarů v regionu byl obdobný. Poslední čtvrtina 19. století přináší velké změny. Vznikají velké průmyslové podniky takřka na zelené louce (např. *První brněnský akciový pivovar a sladovna, První jihomoravská exportní sladovna a pivovar Rudolf Wotzilka* ve Znojmě) nebo dochází k přestavbám a rozšíření původních provozů (např. *První znojemský pivovar a sladovna Rudolfa Maurala dědicové, Rolnická akciová společnost pivovarní a sladovní v Černé Hoře*). Nové průmyslové podniky zakládané nejen ve velkých městech měly často už od počátku existence ambice hranici 10 000 hl překročit. Tuto větší kapacitu musely přitom na trhu někde uplatnit, což se dělo především na úkor menších podniků. V sezóně 1894–1895 bylo na celé Moravě 46 pivovarů s výstavem přes 10 000 hektolitřů, z toho 14 bylo z dnešní jižní Moravy (Pivovarské listy, 1897).

V dalších letech redukci menších pivovarů přinášel jednak konkurenční boj a pak také krize, které se dotýkaly celého odvětví, tedy první světová válka a zejména krize ve 30. letech 20. století. V roce 1935 fungovalo na celé Moravě a české části Slezska 67 pivovarů, z nichž pouze 29 bylo nad hranici 10 000 hl. Více než polovina byla tedy z dnešního pohledu v kategorii „minipivovarů“. Například ve Velké Bíteši nebo Brtnici se nevařilo ani 1 000 hl (Pivovarský obzor, 1936). Na jižní Moravě bylo z tohoto souhrnu 11 pivovarů, z toho 4 v kategorii do 10 000 hl (Brno – Novopramen, Kyjov, Předklášteří, Boskovice). Novopramen zanikl ještě v polovině 30. let, pivovar v Předklášteří ve 40. letech, původně panský boskovický v roce 1950 a kyjovský v roce 1966. V podstatě jediným historickým minipivovarem, co se týče produkce, který přestál komunistickou éru a funguje dodnes, je pivovar U Fleků v Praze. Počátkem 90. let vznikají nové minipivovary na zcela nové bázi a jihomoravský region v tomto ohledu hraje značně významnou roli.

2 METODA

Studie představuje souhrn výsledků zhruba půlročního výzkumu situace minipivovarů v Jihomoravském kraji. Cílem bylo zmapovat na příkladu jednoho územně správního celku počet činných minipivovarů, vývoj v rámci posledních 25 let, výstavy, zjistit vlastníky, umístění, technologické vybavení, počet zaměstnanců, velikost varen a další aspekty.

Většinou jde o data, která koncem 19. a začátkem 20. století u tehdejších pivovarů zveřejňovaly odborné pivovarské časopisy jako Kvas nebo Pivovarské listy. Tato data k aktuálně činným provozům povětšinou nejsou dostupná. Některá z nich zahrnuje každoroč-

Obr. 1 Stará podomácku sestavená varna sentického Kvasaru používaná ještě v roce 2017. Na snímku vpravo stejně stará varna brněnského Pegasu (Foto: Filip Vrána, 2017)

ně vycházející Pivovarský kalendář. Informace o výstavech za jednotlivé roky má k dispozici také příslušný celní úřad, ten je ale ani na dotázání nezveřejňuje.

Vzhledem k tomu, že u minipivovarů nejsou vždy úspěšná ani dotazníková šetření, byla zvolena metoda osobního kontaktu v místě výroby a tam, kde to nebylo z různých důvodů možné – kontakt telefonický. Potřebné údaje poskytla nakonec drtivá většina pivovarů, tam kde nebyly například výstavy za rok 2017 sděleny, pracujeme v analýze s dostupnými daty z posledního Pivovarského kalendáře (VÚPS, 2017).

Výsledky výzkumu byly částečně zveřejněny v publikaci „Příběhy 50 jihomoravských minipivovarů“ (Vrána, 2018). V tomto případě se ovšem nejedná o vědeckou práci, ale spíše o průvodce. Vzhledem k unikátnosti získaných dat a jejich ucelenosti nabízí aktuální studie jejich shrnutí a uvedení do kontextu. Do zkoumaného přehledu byly zahrnuty minipivovary s termínem zahájení výroby do 15. ledna 2018. Celkem se jednalo o 50 funkčních minipivovarů s celkovým výstavem kolem 45 000 hl. Navíc má zkušební pivovar a laboratorní sladovnu ve svém areálu Mendelova univerzita v Brně, laboratorní sladovnu provozuje v Brně i Výzkumný ústav pivovarský a sladařský, který v minulosti používal i zkušební varnu na 301 (Trkan, 1972).

3 PRVNÍ MINIPIVOVARY NA JIHU MORAVY

První minipivovary na jihu Moravy začaly vznikat na počátku 90. let 20. století. V roce 1992 v regionu vznikly hned tři minipivovary, z nichž dva fungují dodnes. Zatímco sentický Kvasar (obr. 1a), který novou varnu v jiných prostorách otevřel koncem roku 2017, můžeme zahrnout v jeho počátcích spíše do kategorie průkopnictví „homebrewingu“, brněnský Pegas (obr. 1b) a HBH v Králově Poli byly minipi-

vovary restauračními s nakoupenými technologiemi v zahraničí. Všechny tyto provozy musely překonávat nedůvěru konzumentů k nefiltrovanému pivu. „Nefiltrované pivo je zakalené, na což nebyli lidé zvyklí a někdo pivo vnímal jako zkažené. Svým způsobem jsme byli průkopníci,“ uvedl majitel brněnského Pegasu Oto Rinchenbach (Rinchenbach, 2017). Zatímco Pegas a sentický Kvasar vaří pivo dodnes, pivovar HBH zkrachoval v roce 1993 z důvodu přeinvestování (Anonym, 2018).

Počet minipivovarů rostl zpočátku jen mírně. V roce 1994 začal fungovat provoz v Hodoníně se značkou piva Švihák. Do hospodářské krize v roce 2008 bylo v regionu celkem pouze 8 minipivovarů. Často šlo o malé domácí provozy – kromě Kvasaru můžeme zmínit minipivovar Xaver v Blučině, Santon původně v Měnině nebo raritu v Bzenci, kde si Radomil Paták postavil pivovar po rakovině ledvin na doporučení lékaře (Paták, 2018).

4 ROZMACH SEGMENTU MINIPIVOVARŮ

Rozmach minipivovarů na jihu Moravy spadá do období po roce 2010 (tab. 1), kdy vznikly více než čtyři pětiny provozů z dnešního počtu. Důvodem tohoto jevu je konjunktura, levné půjčky, nižší pořizovací cena technologií, jejich dostupnost a počet firem, které v oboru podnikají a také tlak konzumentů na jiné, než zavedené značky. Zmínit můžeme i některé regionální důvody, například uzavření pivovaru Hostan ve Znojmě v roce 2009. S touto událostí přímo souvisí budování nového městského pivovaru ve stejném areálu, ale i vznik jiných menších provozů v okolí. „Kdyby Heineken pivovar nezavřel, tak bych do svého projektu asi nešel. Netroufl bych si na to, protože Hostan lidem chutnal a chtěli ho,“ uvedl například majitel minipivovaru U Dýje v Sedlešovicích Michal Volf (Volf, 2018). Zajímavostí je, že Nařízením Komise (ES) č. 367/2009 byl 5. května 2009 zapsán název „Znojemské pivo“ do rejstříku chráněných označení původu a chráněných zeměpisných označení (ES, 2009).

Tab. 1 Počet funkčních minipivovarů v JMK v jednotlivých letech (ke konci každého roku) (Zdroj: autor)

1992	3
1993	2
1994–2003	3
2004	5
2005, 2006	7
2007–2009	8
2010	9
2011	13
2012	18
2013	22
2014	29
2015	39
2016	41
2017	49

Co se týče hlubší regionální stratifikace, plná pětina jihomoravských pivovarů vznikla za uplynulé čtvrtstoletí v Brně (tab. 2). Potenciál tohoto města přitom ještě není v svého konce. V okresu Brno-venkov je pak dalších 14 minipivovarů, region Brněnska tvoří dohromady skoro polovinu celkového počtu krajských provozů. Na Hodonínsku, kde se nachází i velké množství dodavatelů pivovarských technologií, je osm minipivovarů, stejně jako na Znojemsku. Následuje Břeclavsko se šesti provozy, Vyškovsko se třemi a Blanensko s jediným v obci Visky u Letovic. Potenciál dalšího růstu tak mají především právě okresy na sever od Brna. Z uvedeného výčtu také vyplývá, že jižní Morava není jen krajem vína. To, že pivo nabídku vhodně doplňuje, zmiňují i majitelé některých provozů. Například hnanický minipivovar vlastní vinařská společnost Vínice Hnanice. Podle jejího majitele Jiřího Hamzy se víno s pivem doplňuje. „Dobře to k sobě pasuje. Když jdeme degustovat a musíme zneutralizovat kyselinky pivem,“ uvedl (Hamza, 2018). Tento trend potvrzuje i určité propojení obou oborů u mikulovského Mamuta a značky Wild Creatures (obr. 2). Pivovar pod jednou střechou na jedné straně produkuje ležáky a na straně druhé spontánně kvašená piva, což souvisí i s tím, že vlastníci – manželé Ilčíkovi – mají zkušenosti s vinařstvím (Ilčíková, 2018).

Z hlediska regionálního rozmístění můžeme také konstatovat, že zatímco historicky pozici pivovarů určovaly hranice jednotlivých panství a královských měst, dnes hraje dominantní roli turistický ruch, případně podnikatelské ambice lokálních investorů. Pivovary nabízí v regionu něco specifického. Lokální piva, často nedostupná jinde, znamenají rozšíření nabídky a za pivem z lokálních pivovarů se také v poslední době stále více cestuje (Vacl, 2018).

Tab. 2 Minipivovary v jednotlivých okresech JMK ke dni 6. ledna 2018 (zdroj: autor)

Okres	Počet minipivovarů
Blansko	1
Brno	10
Brno-venkov	14
Břeclav	6
Hodonín	8
Vyškov	3
Znojmo	8

Počet minipivovarů dál poroste. Před uzávěrkou tohoto textu otevřel pivovar ve Valticích, chystá se výroba v Předklášteří, Rozdrojovicích u Brna a další projekty jsou v různé fázi realizace. Oproti tomu za posledních 26 let na jihu Moravy skončily jen 4 minipivovary. Kromě HBH v Brně ještě provoz v Boskovicích (1996), Šitbořicích (2016) a hodonínský Vojáček (2017). Koncem roku 2017 bylo v celé ČR podle Českomoravského svazu minipivovarů 395 podniků (tab. 3). Stratifikace na jednotlivé kraje chybí, nicméně na jihu Moravy bylo podle dostupných informací 12 procent všech minipivovarů. Oproti tomu průmyslové pivovary jsou v JMK po uzavření vyškovského provozu jen tři, a to v Brně, Černé Hoře a Břeclavi.

Obr. 2 V Mikulově pod značkou Wild Creatures vyrábí i spontánně kvašená piva, která zrají v sudech (foto: Filip Vrána, 2018)

Tab. 3 Počet minipivovarů v celé ČR (Zdroj: Českomoravský svaz minipivovarů)

Rok	Počet minipivovarů	Zaplacená spotřební daň (v mil. Kč)
2010	96	14,7
2011	117	17,2
2012	144	22,3
2013	192	26,4
2014	236	33,5
2015	291	42,0
2016	345	52,0
2017	395	57,6

5 STRUKTURA MINIPIVOVARŮ PODLE VELIKOSTI

Veličinou, podle které můžeme vysledovat ambice jednotlivých vlastníků, je nejen výstav, ale také velikost varny (tab. 4), která nastavuje produkční možnosti do budoucna. Je přitom běžné, že při spuštění mají minipivovary rezervy ve spilce a sklepě, kam vybavení postupně doplňují. Řada minipivovarů nemá otevřené spilky, ale jen CKT. Týká se to i některých menších, například Santona v Ponětovicích. Data o velikosti varny poskytly všechny pivovary, oproti tomu některé výstavy vlastníci zaokrouhlili. U výstavů (tab. 5) srovnáváme data jen u pivovarů, které mají za sebou ukončený alespoň jeden kalendářní rok. Můžeme konstatovat, že obě následující tabulky týkající se výstavů a velikosti varen spolu navzájem korelují. Celkem 18 minipivovarů z 50 má varnu o 500 litrech a menší (obr. 3), dalších deset se vejde do 5 hl. Celkem 15 minipivovarů má varnu mezi 10 až 20 hl a 7 jde nad tuto hranici. Zde můžeme alespoň u některých z nich počítat do budoucna s překročením hranice kategorie minipivovarů. Produkčně největším minipivovarem na jižní Moravě je značka Hauskrechtné Brněnské pivovarnické společnosti s produkcí kolem 6 000 hl v roce 2017 (Vrána, 2018). Dalších sedm minipivovarů vyrábí mezi 2 000 až 5 000 hl.

Tab. 4 Minipivovary jižní Moravy podle velikosti varny (zdroj: autor)

Velikost varny v lednu 2018	Počet minipivovarů
500 l a menší	18
501 l až 5 hl	10
5,1 hl až 9,9 hl	0
10 hl až 19,9 hl	15
20 hl a větší	7

Tab. 5 Minipivovary jižní Moravy podle výstavu (zdroj: autor)

Výstav v hl	Počet minipivovarů
Do 500 hl	16
501–1000 hl	13
1001–2000 hl	3
2001–5000 hl	7
Víc než 5000 hl	1

Pozn. V tabulce jsou pouze minipivovary s první várkou uskutečněnou nejpozději koncem roku 2016.

6 STRUKTURA MINIPIVOVARŮ DLE UMÍSTĚNÍ

Poloha aktuálních pivovarských „areálů“ se už neváže na přirozené podmínky daného místa, jako tomu bylo v minulosti (tab. 6). Pro stavitele tedy není primárně podstatná dostupnost kvalitní vody přímo v terénu nebo přepravní vzdálenosti, tedy faktory, které byly důležité při zakládání pivovarů v minulosti. Roli hrají zcela jiné okolnosti. Celkem 15 z celkového počtu 50 sledovaných minipivovarů je spojeno s restaurací stejného majitele, což často souvisí i s jejich produkčními ambicemi. Podobně 13 povětšinou menších provozů je umístěno přímo v domech, často zároveň obytných. Investory láká zejména v posledních letech také obecně industriální zázemí.

Obr. 3 Fotografie z dvou menších provozů na „dvorcích“ rodinných domů. Vlevo únanovský Dráteník, vpravo Lišák z Topolan (foto: Filip Vrána, 2018)

Ve Znojmě, Lomnici (obr. 4), Brně, Sokolnicích a Oslavanech jsou současné pivovary v místech těch historických. Určitou raritou je fakt, že Czech Craft Beers, a.s., která provozuje pivovary Lucky Bastard a Moravia, má v bývalé sladovně pivovaru a.s. Moravia provoz s názvem Lucky Bastard a „novou“ Moravii otevřela v roce 2017 v brněnské městské části Medlánky. Tento paradox vznikl částečně neznalostí historie objektu, do kterého byl modernizovaný Lucky Bastard přesunut, a také až následným vzkříšením značky Moravia v později uvolněných prostorách v Medláncích, které k pivovarnictví žádnou historickou vazbu nemají. Jiné industriální zázemí jako jsou bývalá jatka nebo mlýny má dalších 7 pivovarů. Určitou zajímavostí je 5 minipivovarů v areálech bývalých JZD. Dalších pět provozů nebylo možné zařadit pod žádnou ze zmíněných kategorií.

Tab. 6 Umístění minipivovarů na jižní Moravě (zdroj: autor)

Umístění	Počet
Spojení s restaurací	15
V rodinných domech	13
Bývalé pivovarské areály	5
Jiný industriál	7
Areály bývalých JZD	5
Jiné	5

Určitým specifickým, které lze vysledovat u necelé desetině jihomoravských provozů, je majetková vazba na výrobce pivovarských technologií. Tu nacházíme v případě firmy Slavkovský pivovar, s.r.o.

Obr. 4 V roce 2017 otevřený minipivovar Genius noci v Lomnici síťovaný do areálu bývalého pivovaru rodu Serényi (foto: Filip Vrána, 2017)

a dále u minipivovarů v Hustopečích, Dolních Bojanovicích a Ratíškovcích. Raritou je vlastnictví pivovaru městskou společností v Oslavanech, ovšem už bez historických spojitostí například s právovárečným měšťanstvem. U vlastníků jihomoravských minipivovarů nacházíme i sládky, kteří přešli z průmyslových pivovarů na vlastní podnikání (např. Petr Hauskrecht, spolujednatel Brněnské pivovarnické společnosti, s.r.o.), dřívější homebrewery, hospodské (např. majitel minipivovaru Hasičský pivovar Bítov), ale i nadšence, kteří všechny tyto kategorie přeskočili a na svůj sen si vzali hypotéku. Například majitel minipivovaru „Pivovar Genius noci“ v Lomnici nedaleko Tišnova (obr. 4).

7 ZÁVĚR

Počet minipivovarů na jihu Moravy i jinde v ČR roste tempem, které odborníci v minulosti ani nepředpokládali. Oborový svaz proto oproti dřívějším prohlášením navýšil absorpci českého trhu na zhruba 600 provozů (iDnes, 2016) a bude ji zřejmě dál zvyšovat. Tomu pomáhá zájem o lokální produkty a vyšší kupní síla obyvatel. S tím souvisí také některé módní jevy, jako je například výroba svrchně kvašených piv, na kterou se tři jihomoravské minipivovary zaměřily výlučně. Jde o Pivovar Lucky Bastard, restaurační pivovar JBM Brew Lab a minipivovar Duck&Dog v Rajhradě. Ke klasické produkci ležáků dělá svrchně kvašená piva další zhruba desítkou provozů a přidávají se další. Jaké budou další trendy v oboru a zda a kdy dojde k rozsáhlejší koncentraci trhu, ukáže až další vývoj.

LITERATURA

- Anonym, 25. 7. 2018: [online] <http://www.pivovary.info/historie/zanik2.htm> (accessed 2018-15-08)
- ČTK, 20. 2. 2018. Počet minipivovarů vzrostl na 400, trendem je výroba piv „Ale“.
- Hamza, J., 2018: ústní sdělení: Rozhovor s autorem ze dne 9. 1. 2018.
- Chylík, J., 1948: Přehled dějin moravského průmyslu. Díl 1., Matica Moravská, Brno: 141.
- iDnes, 2016: [online] https://ekonomika.idnes.cz/pocet-minipivovaru-v-cesku-ddh-/ekonomika.aspx?c=A160217_145518_ekonomika_chrs (accessed 2018-05-04)

- Ilčíková, J., 2018: ústní sdělení – Rozhovor s autorem ze dne 22. 2. 2018.
- Jirásek, J., 1962: Pivovary na Moravě koncem 16. Století. Časopis moravského muzea XLVII: 67–75.
- Likovský, Z., 2000: Pivovary Moravy a rakouského Slezska 1869-1900. Výzkumný ústav pivovarský a sladařský, Praha. ISBN 80-902658-5-5.
- ES, 2009: Nařízení Komise (ES) č. 367/2009 ze dne 5. května o zapsání názvu do rejstříku chráněných označení původu a chráněných zeměpisných označení (Znojemské pivo (CHZO)). Úřední věstník Evropské unie L 112/5-6. In: Úřední věstník. L 112, 6. 5. 2009, s. 5–6.
- Paták, R., 2018: ústní sdělení - Rozhovor s autorem ze dne 15. 2. 2018.
- Pivovarské listy, 1897: ročník XV: 160, 161.
- Pivovarský obzor, 1936: nečíslované strany.
- Rinchenbach, O., 2017: ústní sdělení – Rozhovor s autorem ze dne 22. 9. 2017.
- Trkan, M., 1972: Výzkumný ústav pivovarský a sladařský – pracoviště Brno. Kvasny Prum. 18(1): 4-6.
- Vacl, J., 2018: Vliv minipivovarů na cestovní ruch v České republice. Kvasny Prum. 64(2): 76–87.
- Volf, M., 2018: ústní sdělení – Rozhovor s autorem ze dne 9. 1. 2018.
- Vrána, F., 2018: Příběhy 50 jihomoravských minipivovarů, Brno. ISBN 978-80-270-3933-3.
- VÚPS, 2017: Pivovarský kalendář 2018. Výzkumný ústav pivovarský a sladařský, a.s., Praha.

Manuscript received / Do redakce došlo: 28/08/2018
Accepted for publication / Přijato k publikování: 11/10/2018